

**РЕАЛІЗАЦІЯ ФОРМ СЛОВОТВІРНОГО ЗНАЧЕННЯ У
ДІЄСЛІВНИХ СУБСТАНТИВАХ З КАТЕГОРІАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ
АКТИВНОГО РУХУ
(на матеріалі сучасної німецької мови)**

Л.В. Щигло

У статті досліджується проблема співвідношення між словотвірним значенням та формами його реалізації. Словотвірне значення займає проміжну позицію між лексичним та граматичним значеннями і належить одночасно до двох планів - вираження і змісту. Тому воно реалізується через взаємодію між цими двома планами. Словотвірне значення актуалізується таким чином: словотвірні морфемні надають словотвірного значення дериватам; словотвірне значення є значенням словотвірної моделі, а також може виникати в результаті взаємодії твірної основи та афікса.

Мова, найважливіший і найдосконаліший засіб людського спілкування і обміну думками, може виконувати свої різноаспектні функції, тому що вона є досить гнучкою і в той самий час прекрасно організованою системою. Комунікативна функція мови пов'язана з потребою в номінації реалій, яка за допомогою словотворчого механізму породжує похідні, вторинні утворення, що формують і постійно збагачують лексичний фонд словами різних частин мови, зв'язаних між собою словотворчо. Словотворення як явище поліфункціональне виконує декілька функцій, що перебувають між собою у відношеннях ієрархічної залежності: функцію породження похідних, функцію розбудови лексичного складу мови, функцію зв'язку між частинами мови і функцію класифікаційно-пізнавальної діяльності людини [1, 3].

Словниковий склад мови постійно змінюється. Слова в мові утворюються не довільно, а за певними правилами, законами, які діють у словесному середовищі. Історично, як зазначає В.О. Горпинич, всі слова мови похідні, вторинні. Кожна існуюча в мові лексема має своїх попередників, а саме: безпосередній попередник - це слово, від якого вона утворюється, опосередкований попередник - це слово, за зразком до якого вона утворюється. Отже, словотворення зароджується одночасно зі словами, базується на них і є засобом їх формування.

Похідні слова, крім лексичного і граматичного, мають і словотвірне значення. Поняття словотвірного значення на цей час чітко не визначене і не має задовільного тлумачення. Це пояснюється насамперед складністю опису семантики мовних одиниць, оскільки словотвір відносно молода галузь мовознавства і в ній ще не склалася своя система понять і категорій.

Метою нашої статті є розгляд питання реалізації форм словотвірного значення у віддієслівних субстантивах з категоріальним значенням активного руху у сучасній німецькій мові.

На ранніх етапах свого становлення як науки словотвір був пов'язаний з вивченням структурних особливостей похідних слів. Стверджуючи, що словотвірне значення характеризує семантичні особливості похідних іменників, лінгвісти розглядають його як значення, яке передається афіксами; тому словотвірне значення ототожнюється із значенням його мінімального носія - словотвірної морфемі. Ототожнення словотвірного значення з граматичним ґрунтується на трьох положеннях: 1) обидва значення мають свої власні засоби; 2) обидва належать до формально виражених значень, які можна отримати в результаті визначень формальної операції; 3) обидва утворюються за структурним зразком. Згідно з іншою думкою, словотвірне значення наближається до граматичного, тому що, по-перше, словотвірне значення маніфестується формальними засобами, до яких належать і словотвірні, і граматичні, тобто формотвірні; по-друге, граматичне і словотвірне значення описують лексичну будову мови, носієм якої є слова [2, 24]; по-третє, граматичні і словотвірні категорії володіють у плані вираження засобами, які мають

функціональну спільність; по-четверте, словотвірне значення наближається до типів значення, що мають морфологічне вираження.

Нерідко словотвірне значення розуміють як значення похідного слова в цілому, що приводить до змішування лексичного значення похідного зі словотвірним. Однак лексичне та словотвірне значення відрізняються одне від одного і мають бути розмежовані, оскільки словотвірне значення тісно пов'язане з морфологічною структурою похідного і має внутрішньомовний характер. Лексичне ж значення зумовлене трьома основними факторами: логіко-предметною віднесеністю, семантичним контекстом, парадигматичною співвіднесеністю з іншими елементами в структурі лексичного значення похідного. Лексичне значення оформлене граматично і є елементом загальної системи словника.

Якщо за формою словотвірне значення наближається до граматичного й поділяє його властивості, то за своєю семантикою воно близьке до лексичного, тому словотвірному значенню приписується проміжний характер. М. Докуліл підкреслює: оскільки лексичні значення властиві окремим словам (тобто формою їх існування є класи слів як частини мови), то словотвірні значення властиві однаково всім словам одного й того самого словотвірного ряду всередині граматичних класів слів [3, 7].

Формою існування словотвірного значення є похідні одного ряду, тобто певна словотвірна модель. М. Докуліл називає таке значення "типовим", або ж "груповим" - Gruppenbedeutung [3, 204].

Маркуючи певний розряд слів і відрізняючись від лексичних і граматичних значень, обов'язкових для слів даної частини мови, словотвірне значення є значенням серійним, яке характерне для класу слів, меншого, ніж частина мови. Повторюваність певного, одного й того самого словотвірного значення в серії однотипних, з точки зору структури, похідних визначає здатність словотвірного значення бути показником тотожності значення однієї словотвірної пари або одного словотвірного ряду [4, 87].

Той факт, що словотвір займає проміжне місце між граматичною будовою та словниковим складом мови, припускає також проміжний характер словотвірного значення: між лексичним і граматичним. Б.М.Головін дає таке визначення словотвірного значення: "Відмінності в галузі семантики словотвірної пари, здатні до стандартного або аналогічного відтворення, або повторення в інших словотвірних парах, можна назвати словотвірним значенням" [5, 139].

На словотвірному рівні виділяються великі класи однокореневих слів, об'єднаних спільністю певного єдиного узагальненого значення, яке кваліфікується як словотвірне і маніфестується та реалізується за різними формальними або формально-семантичними ознаками. Відповідно до цих ознак існують такі типи словотвірного значення віддієслівних субстантивів з категоріальним значенням активного руху.

1 Словотвірне значення, яке залежить від афіксальних морфем.

Виконуючи дериваційну функцію, словотвірні форманти не мають лексичного значення, їх функція семантична, тобто вони кваліфікуються як суфікси абстрактні, конкретні, зменшувальні. Абстрактність, конкретність, зменшувальність є семантичними ознаками і свідчать про те, що дериваційні морфемі мають власне значення. Тому семантична структура дериваційних морфем вміщує в собі набір певних лексичних категорій, таких, як особи, дії, збірності, стану. Абстрактне категоріальне значення афікса, властиве йому поза конкретними моделями, збігається зі словотвірним значенням похідних, тому останнє залежить від категоріального значення афіксальних морфем, які виражають лексичні категорії особи, назв дії, збірності, стану і т.д. Значення афікса може бути абстрагованим від слів, утворених з його допомогою, і тоді його значення позначається як "серійне" – Klassenbedeutung [6, 37].

Граматичні властивості суфіксів також важливі, вони є показниками належності слова до формальних граматичних класів.

Виражаючи в узагальненому вигляді значення частин мови, суфікси є носіями класифікуючих граматичних значень (предметність, ознака, процесуальність, жива істота і т.д.). Дієслівні основи включають як елемент своєї смислової структури значення процесуальності, субстантивні основи - значення предметності, ад'єктивні основи - значення ознаки. При взаємодії із суфіксом твірні основи вносять свої загальнокатегоріальні значення в семантику похідних. Так, для віддієслівних іменників з суфіксами -er, -ei (-ere), -ung набір сем складається з таких, що позначають: 1) дію; 2) місце дії; 3) особу, що здійснює цю дію; 4) результат дії. Афікси є показниками не лише частини мови, але й вужчих поняттєвих класів усередині частини мови. З приєднанням суфікса твірна основа входить до нового поняттєвого класу, що має як абстрактний, так і конкретний характер. Залежно від характеру цього класу суфікс має як загальнокатегоріальне, так і власне категоріальне значення. Суфікси створюють семантичні відтінки в лексичних значеннях похідних слів, тому вони є не лише носіями категоріальних значень, а й творцями нових відтінків значення. Така функція суфіксів особливо виявляється в словотвірних синонімах з категоріальним значенням активного руху: *Aufhetzung* - *Aufhetzerei*. Продуктивний афікс одночасно може сполучатися з основами різних граматичних класів, при цьому майже завжди спостерігається лексична диференціація, оскільки категоріальна характеристика твірної основи вносить суттєві зміни в семантику похідної одиниці. Конкретні індивідуальні значення, які реалізують у мові граматичні категорії, вужчі за категорії частин мови, що не збігаються з загальнограматичними категоріями, можуть бути словотвірним значенням афікса. Останнє є граматичним за способом його вираження і лексичним за своїм характером, оскільки семантичну структуру префіксів становлять лексико-категоріальні значення (якості, стану, збірності, множинності та ін.), які надають похідному слову загальне або індивідуальне словотвірне значення.

2 Словотвірне значення виникає в результаті взаємодії твірної основи та афікса й властиве похідному слову в цілому.

Похідні слова - це слова, мотивовані як структурою, так і семантикою своїх компонентів - твірних основ та афіксів. Значення суфіксального похідного не є механічною сумою всіх його значущих елементів, воно виникає як результат складної їх взаємодії, яка характеризується і визначається структурними і семантичними закономірностями.

Словотвірна структура похідних слів має семантичний аналог у вигляді двокомпонентної синтагми: *Springer* - "стрибун", "той, хто стрибає", *Hopschen* - "стрибочок; маленький стрибок". Між складовими частинами словотвірної структури похідного слова (мотивуючої та формантної) існують відношення детермінації. В одних випадках формантна частина модифікує мотивуючу і відсилає до твірної основи, а в інших - мотивуюча частина впливає на формантну. В принципі, відношення між складовими частинами в структурі похідного можна розглядати як відношення взаємоконкретизації, коли афікс конкретизує твірну основу і в той самий час твірна основа конкретизує афікс; у цьому полягає сутність діалектичного процесу афіксального словотвору. Оскільки похідне слово є одиницею вторинної номінації, то його семантична значущість встановлюється через його відношення або взаємовідношення з похідним і твірним словом, з твірним словом та афіксом. Взаємовідношення між твірною основою та афіксом можуть мати різний характер, який постійно змінюється і залежить від відношення твірної основи до афікса або афікса до твірної основи. Виділяють чотири види таких взаємовідношень [7, 129].

1 Структурно-класифікуюче відношення афікса до первинної основи.

Афікс виконує при цьому міжкатегоріальну класифікуючу функцію, яка називається ще транспонуючою, оскільки суфікс переводить твірну основу в іншу частину мови. Так, суфікси -ung, -e, -ei (-ere) переводять дієслівну твірну основу в субстантивну похідну: *hetzen* - *Hetzung*.

2 Семантико-класифікуюче відношення суфікса до твірної основи.

Ця функція суфікса полягає в переведенні твірної основи з одного семантичного поля в інше. Так, суфікс *-ei* переводить іменник із одного семантичного поля в інше, з однієї лексичної категорії в іншу. Іменник *Kriecher* містить лексичну категорію особи, іменник *Kriecherei* позначає уже лексичну категорію назв дії.

3 Модифікуюче відношення суфікса до твірної основи.

Воно полягає насамперед у виконанні внутрішньо-категоріальної класифікації похідних на рівні однієї частини мови, одного лексико-граматичного класу. Так утворюються або словотвірні варіанти, або словотвірні синоніми.

4 Кваліфікуюче відношення твірної основи до суфікса.

Воно полягає в тому, що суфікс вказує на приналежність до тієї чи іншої групи похідних з узагальненими семами. Похідні утворюють групи певних лексико-граматичних класів з первинним значенням особи, дії, предмета, якості, абстрактності. Дієслово як твірна основа поповнює лексико-граматичний клас іменників з позначенням предмета, абстрактності, дії або результату дії. Кваліфікуюча функція твірних основ відносно суфіксів полягає в тому, що твірні основи конкретизують, уточнюють узагальнені семи лексико-граматичних класів і конструюють якісно нові групи похідних з вторинними значеннями результату дії, локативності, збірності, множинності і т.д. Межі груп похідних з вторинними значеннями розпливчасті, рухливі, тому можуть утворюватися нові групи з позначеннями конкретних предметів, місць дії, численні ізольовані групи, які не підлягають будь-якій класифікації.

Похідне слово набуває семантики твірної основи, синтезує її, не повторюючи повністю семантичну структуру твірної основи.

Транспозиція слова в іншу частину мови починається із зміни (а іноді заміни) категоріальної семи - семи найвищого ступеня узагальнення, тобто семантичного стрижня частини мови. Категоріальна сема твірної основи переходить до семантичної структури похідного на нижчому ступені. Тому категоріальні семи твірної основи в структурі похідного або модифікуються, або зникають. Виникають нові категоріальні семи, які не представлені в структурі твірних основ. Такими новими семами можуть бути семи якості, дії, агенса і т.д. Нова категоріальна сема сприяє розвитку семантичної структури похідного. Так, похідні із суфіксом *-ung*, утворені від дієслівних твірних основ, часто поєднують у собі два значення: значення дії та значення результату дії.

Отже, якщо лексичне значення розуміють як відношення до денотата, до реальних уявлень, граматичне - як відношення між денотатами, між уявленнями, то словотвірне значення похідних можна визначити як класифікаційно-модифікуюче та кваліфікаційне взаємовідношення між твірною основою та афіксом як результативне значення взаємодії афікса з твірною основою.

Відштовхуючись від взаємовідношень між дериваційними афіксами і твірними основами, можна виділити такі три типи словотвірного значення [7, 127-137]:

1 Транспозиційне.

При транспозиції ономазіологічна ознака похідного пов'язана з категоріальним значенням мотивуючої частини, тобто твірної основи. Лексичне значення твірного під час транспозиції переходить до похідного, в структурі якого воно модифікується. Транспозиційний тип словотвірного значення дає можливість простежити за процесом семантичного формування похідного в номінативному плані.

2 Модифікаційне.

Лексичне значення твірного повністю входить у семантику похідного, при цьому зберігається і належність до одного лексико-граматичного розряду. Тому модифікаційний тип словотвірного значення розглядається як особливий тип, бо розподіл семантичного навантаження між твірною основою та формантом неоднаковий, інвентар суфіксів обмежений: використовуються суфікси емоційної оцінки та зменшувальності. Суфікси-модифікатори мають також кваліфікуючий та уточнюючий характер.

3 Мутаційне.

При мутаційному типі словотвірного значення похідне набуває нової категоріальної ознаки або нового значення лексико-граматичного розряду, при цьому частина мови може змінюватися або залишатися незмінною.

3 Словотвірне значення як значення словотвірної моделі.

Одна із інтерпретацій словотвірного значення полягає в тому, що похідне слово має узагальнену семантику при утворенні слова, а словотвірне значення є тією загальною ознакою, яка характеризує похідні одного словотвірного ряду, однієї моделі, тобто словотвірне значення є значенням словотвірної моделі. Останнє формується в результаті взаємодії категоріального значення основ похідних слів і класифікуючого значення суфікса. Так, суфікс -er надає похідному загальному значенню особи або антропонімічного значення. Модель "дієслівна основа + суфікс -er" створює похідні із значенням особи як носія постійної дії, що повторюється або є одноразовою. Загальним для цієї моделі є, таким чином, значення активного агенса (*nomina agentis*).

На фоні загального значення моделі, тобто загального словотвірного значення, виділяються окремі словотвірні значення, кількість і характер яких зумовлені значенням похідних основ та їх потенціалом для внутрішньої валентності афіксів [8, 56].

Отже, розглянувши три види словотвірного значення похідних слів - абстрактного словотвірного значення афіксів, словотвірного значення як значення словотвірної моделі, словотвірного значення як результату взаємодії твірної основи і дериваційної морфеми, можна визначити, що словотвірне значення похідного слова мотивується лексичним категоріальним значенням твірної основи і лексико-категоріальним значенням словотворчого форманта. Визначення словотвірного значення повинно йти шляхом уточнення і семантики твірних основ, і семантики афіксів в одному словотворчому акті.

Словотвірне значення входить до складу лексичного значення похідного слова, певним чином формує його, об'єднує всі значення похідного слова. Загальне співвідношення між лексичним і словотвірним значеннями можна визначити таким чином: лексичне значення слова - це відображення реальної дійсності, а словотвірне значення - спосіб відображення дійсності.

SUMMARY

The article explores the correlation between word-forming meaning and forms representing it. Word-forming meaning takes an intermediate position between lexical and grammatical meanings and belongs simultaneously to the two planes - of expression and of contents. For this reason it is realized through interaction between these two planes. Word-forming meaning is actualized in the following ways: word-forming morphemes impart word-forming meaning to derivatives; word-forming meaning is inherent in word-forming models and it can result from the interaction between the stem and a word-forming morpheme.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Горпинич В.О. Словотворення і словотвір української мови.- Київ: Наукова думка, 1995.- С.5.
2. Головин Б.Н. Словообразовательная типология русских приставочных глаголов // Славянское языкознание. - М.: Изд-во АН СССР, 1969. - С. 139.
3. Зверев А.Д. Словообразование в современных восточнославянских языках. -М.: Высшая школа, 1981. - С. 24.
4. Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. - М.: Наука, 1980. - С. 87.
5. Мурашов Р.З. О словообразовании и семантическом моделировании частей речи // Вопр. языкознания. 1976. - № 5. - С.127-137.
6. Мурашов Р.З. Словообразовательная система современного немецкого языка. - Уфа: Изд-во Башкирск. ун-та, 1980. - С. 56-57.
7. Dokulil M. Zur Theorie der Wortbildung // Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx -Univ. - Leipzig: Gesellschafts - u. Sprachwiss., 1968. - Reihe 17. - S. 203 - 211.
8. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. - 2 Aufl. -Leipzig. - S. 37.

Надійшла до редакції 30 січня 2007 р.